

ПОСТАТЬ ЛІТЕРАТУРОЗНАВЦЯ НАТАЛІ КУЗЯКІНОЇ
В МЕМУАРНОМУ ДИСКУРСІ ДОБИ

У статті на основі мемуарно-документальних матеріалів досліджено деякі аспекти рецепції та інтерпретації критиками-шістдесятниками літературознавчих праць професора Н. Кузякіної, авторитетної дослідниці української драматургії ХХ ст. Увагу акцентовано на мистецьких контактах дослідниці із представниками руху та найближчим оточенням.

Ключові слова: Розстріляне відродження, шістдесятники, хрущовська відлига, спогади, драматургія, літературна критика.

Oleh Rarytsky. Ukrainian literary critic Natalia Kuziakina in the autobiographical discourse of her time

The paper focuses on memoirs and other documents in order to explore the most important aspects of reception and interpretation of the literary criticism by Prof. N. Kuziakina, an authoritative specialist in Ukrainian dramatics of the 20th century, on the side of literary critics of the 1960s generation. Special attention is paid to Prof. Kuziakina's artistic bonds with the representatives of the 1960s movement and with the closest environment.

Key words: the Executed Renaissance, 1960s generation of artists, the Khrushchev thaw, reminiscence, dramatics, literary criticism.

У координатах українського шістдесятництва в літературознавця й театрознавця Наталі Борисівни Кузякіної своя, особна роль. Дослідниця не належить до провідних діячів руху, вона не брала активної участі у правозахисних процесах доби, проте своєю активною науковою позицією руйнувала усталені канони провідного літературного напрямку радянської доби – соцреалізму. Становлення її як науковця припадає на роки хрущовського потепління. Тимчасово дещо відкрита владою ідеологічна завіса дозволила Н. Кузякіній з усією повнотою виявити багатогранний творчий потенціал. Допитлива дослідниця із молодечим завзяттям узялася за наукове потрактування ще донедавна замовчуваних тем. Її наукові інтереси сфокусувалися навколо проблем української драматургії доби Розстріляного відродження, зокрема творчості знищених системою М. Куліша та Л. Курбаса, і наклалися на ідеї, суголосні з естетичними доктринами літературного шістдесятництва.

Хрущовська відлига дала можливість шістдесятникам заговорити про табуйованих М. Зерова, Є. Плужника, М. Драй-Хмару, М. Хвильового, В. Підмогильного, В. Свідзінського, інших талановитих письменників, творчість яких стала духовним ґрунтом для розвитку їхньої естетичної думки. “Українська інтелігенція несподівано для себе відкрила цілий материк національної культури високої якості, що кардинально вплинуло на її свідомість: з’явилася точка відліку, система творчих критеріїв і координат, власні, не запозичені зразки, на які варто було орієнтуватися” [5, 16], – слушно зауважує дослідник руху Г. Касьянов. Творчість представників Розстріляного відродження стала предметом бурхливих дискусій, кваліфікованих оцінок, незалежного вивчення. Зі згортанням демократичних процесів ці твори потрапили до самвидаву, вилучалися під час обшуків, а ті, хто їх поширював, піддавалися жорстким каральним санкціям.

Для Н. Кузякіної дохрущовський час характеризується пошуком творчих інтенцій, дослідниця формує свій науковий стиль, визначає манеру власного письма. За документально-мемуарними матеріалами нескладно простежити траєкторію її духовного та особистісного росту. Вона, етнічна росіянка, волею долі долучена до української літератури, стала одним із найавторитетніших її дослідників. У 23-річному віці захистила кандидатську дисертацію й активно

поринула в дослідницьку роботу. Потужного розвою її науковий талант набув в Ізмаїльському педінституті та Одеському університеті, де вона викладала. Від адаптованих конформістських досліджень творчості Л. Дмитерка [див.: 11] наукові розвідки Кузякіної еволюціонують до кваліфікованих інтерпретацій драматургії М. Куліша. Вона була надзвичайно сумлінним дослідником: щоб якомога точніше відтворити наукову біографію Куліша, неодноразово виїздила на Херсонщину, збирала свідчення односельчан та очевидців про нього. Упорядниця творчості Кузякіної В. Саєнко, колега з Одеського університету, у передмові до найповнішого зібрання її творів написала: “Це була енергійна людина, наділена високою харизматичністю, людина артистичного жесту, гострого слова, яка створювала науку як щасливу і радісну справу” [12, 25].

Успіх і визнання вона здобула із виходом двотомника “Нариси української драматургії”. Як зазначає у спогадах С. Тельнюк, “Кузякіна – сама! – взяла на свої плечі колосальне завдання: написати історію української радянської драматургії! І написала!” [15, 2]. Перший том потрапив до читача 1958 р., наступний з інтервалом у п’ять років вийшов друком 1963 р., викликавши резонанс і схвальну оцінку літературної критики. Письменник В. Шевчук у листі до дружини написав: “Купив книжку Н. Кузякіної “Нариси з іст[орії] укр. [аїнської] рад[янської] драматургії” (1936–1960). Там є цілий ряд прецікавих сторінок. Це саме та авторка, що написала книгу про Куліша М. Загалом книга “витримана”, але часто вона над цим так красномовно печеться і так натякає, що я дивуюся, як її не підрізали в певних місцях. В багатьох місцях вона надзвичайно чесна. А це в нас рідкість” [16, 144]. Дослідниця вперше в українському літературознавстві кваліфіковано, ґрунтовно проаналізувала драматургію радянської доби, вказала на її прорахунки і втрати, долучила до цього контексту імена розстріляних у 20–30-х роках письменників, що й викликало зацікавлення й відповідну реакцію літературного шістдесятництва.

Робота Н. Кузякіної над “Нарисами” має епохальне значення для визначення не лише її мистецьких пріоритетів, а й зрушень у вітчизняному літературознавстві. Наукова інтуїція підказувала дослідниці шляхи творчого пошуку, водночас доба вільнодумства сприяла втіленню її творчих задумів. На цих визначальних моментах заґрунтована її взаємодія із шістдесятниками. Представники покоління виявляли непідробне зацікавлення добою Розстріляного відродження, віднаходили в ній естетичний фундамент для власної творчості. Кузякіна ж пропонувала кваліфіковану літературознавчу оцінку їхнього доробку. До кола її знайомств входять провідні діячі руху Іван Світличний, Іван Дзюба, Михайлина Коцюбинська, Ліна Костенко, Лесь Танюк та ін.

У наукових часописах з’являються відгуки на літературознавчу діяльність Н. Кузякіної. Зокрема, одним із перших на “Нариси” в розвідці “Напередодні історико-літературного синтезу”, видрукуваній у журналі “Дніпро” за 1964 р., відгукується впливовий в інтелектуальних колах шістдесятників критик І. Світличний: “В її оцінках відсутні колінкування перед літературними авторитетами, вільні чи мимовільні міркування кон’юнктури, особисті смакові упередження. Про видатних письменників вона пише таким же тоном, як і про середніх, і всіх їх міряє однією критичною міркою” [13, 145]. Літературознавець загалом схвально говорить про працю Н. Кузякіної, позитивно оцінює методологію дослідження, акцентує вміння дотримуватися наукової виваженості й такту, незалежно здійснювати у визначених хронологічних рамках об’єктивний аналіз драматичної творчості. Йому особливо імponує незалежний підхід до рецепції доробку О. Корнійчука, бо дослідниця зуміла подолати вже усталені в літературознавстві стереотипи й запропонувати читачеві неупереджений

аналіз його творчості. Водночас критик не оминає і слабких місць у дослідженні Н. Кузякіної, не приймає окремих теоретичних положень, зауважує прорахунки в аналізі та наявність деяких повторів, які ретельно відстежує, відтак перевагу віддає другому тому нарисів, котрий уважає науково досконалішим за перший.

Л. Танюк у спогадах про І. Світличного засвідчує його дружні творчі взаємини з Н. Кузякіною. Зокрема, ідеться про позитивні враження від нарисів про драматургію, оцінених як знакову працю в тогочасному літературознавстві. Однак, стверджує Танюк, Світличний був дещо упереджений до ранніх її досліджень про М. Куліша, “був незадоволений тим, що в своїй першій (червоній) книжці про Миколу Куліша (була потім друга, за кольором обкладинки ми називали її зеленою – там дослідниця переглянула деякі свої тези) пішла звивистою стежкою, подавши драматурга виключно як автора реалістичної драми “97” та ще кількох п’єс про село, не зрозумівши (відлига ж бо тільки починалася!) значення “заборонених шедеврів” – “Патетичної сонати”, “Мини Мазайла”, “Народного Малахія”, “Вічного бунту” [14, 152]. Л. Танюк віддає належне хрущовській добі, розкута атмосфера якої виявилася сприятливою для Кузякіної, котра змогла мобілізувати внутрішні ресурси й остаточно утвердитися в науці як цілісна творча натура не без впливу І. Світличного та М. Коцюбинської, з якими вона тісно контактувала. Їхній авторитет був визначальним в утвердженні художніх пріоритетів науковця, “допоміг Кузякіній позбутися ідеологічних шор і відмовитись від тези, нібито Курбас, мовляв, негативно впливав на Куліша, штовхав його на шлях націоналізму, як відмовитися й від того, що Марина Ступай у “Патетичній сонаті” – “зоологічна націоналістка” [14, 152].

Близьке оточення професора Н. Кузякіної завважувало її невдоволення з приводу кон’юнктурних оцінок пізнього доробку М. Куліша, які свідчать радше про вияв не до кінця сформованої життєвої позиції. Авторка критично оцінила їх пізніше – не через творчу незрілість чи незнання, а через безліч табу на об’єктивне сприйняття цілісного літературного потоку, вилучення з нього й винищення репресивною машиною цілого грона талановитих драматургів. У нові часи, відповідаючи на запитання кореспондента часопису “Слово і Час”, вона зауважила: “І коли зараз бачу червону обкладинку першої частини своїх “Нарисів української радянської драматургії”, що вийшли 1958 р. на основі дисертації, то мені соромно. Довелося перейти життя, щоб усе-таки пізнати істину, – що ж таке були оті 20-ті роки” [10, 67].

Кінець хрущовської відлиги ототожнюється з другим київським періодом творчості Н. Кузякіної, мемуарно-документальних свідчень про який збереглося зовсім мало. Окремі крихти віднаходимо в нечисленних спогадах представників покоління, зокрема у працях С. Тельнюка й Л. Танюка, у записах її учнів та з інтерв’ю самої Кузякіної засобам масової інформації. Неупереджена життєва позиція, твердість наукових переконань мали для неї фатальні наслідки. Доскіпливу дослідницю компартійна влада звинуватила в буржуазному націоналізмі, у провину їй поставили її ж праці, в яких вона, слушно зазначає літературознавець і близька приятелька М. Коцюбинська, “знайшла мужність поставити під сумнів цінність еталонних радянських лідерів на ниві театру, передусім О. Корнійчука” [6, 32]. За незламність і наукову непоступливість Кузякіна зазнавала утисків і цькувань. Після переїзду з Одеси влаштувалася на роботу у відділі театру Інституту фольклору та етнографії й одразу опинилася під постійним прицілом брутальної критики, підозр, звинувачень. У докір їй ставили зв’язок із шістдесятниками, дослідження “ідейно хибних” українських авторів, уже вилучених після короткотривалої відлиги із літературного процесу, гострий розум і прямолінійність у відстоюванні наукових переконань.

За спогадами Н. Кузякіної, розправа з нею як творчою особистістю була особливо брутальною і промовисто характеризувала добу: “Я була членом редколегії двотомної “Історії українського театру”. І ось до розділу про драму на межі ХХ століття (він ішов за моїм підписом), не питаючи згоди автора, дописали лайливий абзац про Винниченка. А щоб я про це не дізналася і не протестувала, мене “викинули” із членів редколегії. Коли я побачила готову книжку, то просто жажнулася...” [6, 4].

Ситуація ускладнилася з 1967 р. після виходу у світ у варшавському часопису “Український календар” дослідження про сучасний стан українського театру та його творців. Кузякіну звинуватили в тому, що вона викривлено висвітлила п’ятдесятирічний шлях розвитку української радянської драматургії, свідомо уникла визначення керівної ролі комуністичної партії в її становленні, що стаття написана без уживання терміна “соціалістичний реалізм” і друкувалася без відповідних дозвільних санкцій контрольних державних установ. Проте основна причина була в тому, що вона, критично оцінивши, фактично знехтувала п’єси найвпливовішого на той час драматурга О. Корнійчука. У душі часу на засіданні вченої ради Інституту фольклору та етнографії 25 квітня 1967 р. одностайно була засуджена її поведінка, на шпальтах “Літературної України” з’явилася розгромна стаття “Кому це вигідно?” – і, як результат, за неохочість Кузякіну звільняють з роботи, фактично викидають на вулицю без засобів до існування.

Безрезультатними виявилися річні пошуки працевлаштування, Кузякіній скрізь відмовляли, мотивуючи відсутністю вакантних місць. Важкими зусиллями лише за втручання і клопотання перед властью імущими визнаних класиків М. Бажана та О. Гончара вона отримала змогу працювати в Київському театральному інституті імені І.К. Карпенка-Карого. “Але тут і далі цькували, причому засобами, з юридичного погляду, зовсім дикунськими. Так, одного разу додому надіслали папірця, з якого випливало, що моє річне навчальне навантаження має становити лише 125 годин. Це було знущання, бо таким чином втрачався стаж, для чого треба мати навантаження не менш як 250 годин. Дійшло до того, що завідуючий кафедрою сказав “А чого б вам не піти?” [6, 4]”, – з боєм згадує науковець.

Морально важкий період у житті не позначився згасанням творчого потенціалу Н. Кузякіної. У Москві 1970 р. вона успішно захистила докторську дисертацію, напередодні, у 1968 р., вийшла її монографія “Драматург Іван Кочерга”. Дослідниця мовби ігнорувала оточення, плідно й наполегливо працювала на ниві літературознавчої науки, попри ідеологічний тиск і шантаж влади. Л. Танюк, який на той час мешкав у Москві, згадує, що І. Світличний, котрий з особливим пієтетом ставився до Кузякіної, “звернувся до нас із проханням допомогти їй захистити докторську дисертацію в Росії” [14, 153], знаючи про перешкоди, які б створювали їй в Україні.

Перед масовим покосом інаклюдної інтелігенції 1972 р. цькування Кузякіної набирають нових обертів. Постійний пресинг, шантаж, прицільний нагляд КДБ постають перед нею як реальна загроза арешту. Вона вимушено переїжджає до Ленінграда, там зі ступенем доктора мистецтвознавства влаштовується на викладацьку роботу до Інституту театру, музики та кінематографії. “Чи могла я залишатись у рідному Києві?!” – риторично запитує себе Н. Кузякіна. Цей екзистенційний вибір посприяв можливості сповна віддатися “сродній” праці – творчості, дослідженню світового й українського театру та драматургії.

Ленінградський період означений інтенсивною науковою працею. Коло наукових інтересів дослідниці фокусується навколо творчості Лесі Українки, О. Блока, Л. Курбаса, М. Куліша. З-під її пера виходять книжки, які й сьогодні вважаються методологічними засадами вивчення теорії та історії світової й

української літератури, зокрема “Українська драматургія початку ХХ століття. Шляхи оновлення” (1979), “Леся Українка і Блок” (1981), “Становлення української радянської режисури (1920 – початок 30-х рр.)” (1984), “Режисери естонського театру 50–70-х рр. В. Пансо” (1987), “Режисура театру “Ванемуйне” 1950–1970-х років”, “Театр на Соловках” (посмертне видання, 1995), чисельні публікації з проблем театру і драматургії в наукових часописах і періодиці. Свої творчі здобутки професор Кузякіна втілила у викладацьку практику, завоювавши численні схвальні відгуки студентської аудиторії.

У мемуарному дискурсі доби чи не найповнішою сторінкою у відтворенні викладацької і творчої біографії Н. Кузякіної постають спогади її студентів, які закінчили різні виші, де вона працювала. Ці документальні штрихи деталізують її портрет, засвідчують викладацький хист, непересічний талант навчати творчо мислити й незалежно відстоювати власну думку. Не сприймаючи радянського псевдолітературознавства, вона сміливо інтерпретувала творчість художньо вартісних, але заборонених системою авторів. Прикметною ознакою її викладацьких студій був високий професіоналізм, незалежність творчого мислення, ненаситна жага пізнання незвіданого й несправедливо забутого. Учень Н. Кузякіної, колишній студент Київського театрального інституту, відомий нині літературознавець і театрознавець В. Гуменюк згадує: “Серед вузівських викладачів літератури найбільший вплив на мене справила Наталя Борисівна Кузякіна, неординарна людина й науковець, глибокий знавець і тонкий поціновувач літератури. Це вона зародила в мені іскру зацікавленості Винниченком, трактуючи його в своїх лекціях як визначного письменника-новатора, а він тоді був з офіційної історії літератури брутално викреслений. Пам’ятаю її фразу: значення Винниченка в українській літературі не менше, ніж Горького в російській” [3, 86]. Н. Кузякіна володіла талантом віднаходити здібних студентів і сповна засвідчувати їм свою підтримку, понад усе плекаючи творчі таланти. Такі деталі до портрета спроможні розкриватися завдяки літературі факту, звідси дізнаємося, що уроки Н. Кузякіної для В. Гуменюка послугували фундаментом для формування його власної наукової позиції, становлення як ученого й режисера. Не випадково, окрім вдячних спогадів, пам’яті улюбленого професора він присвятив одну зі своїх наукових праць [див.: 4].

Збереглося кілька спогадів студентів Ленінградського інституту театру, музики і кінематографії, в яких вони акцентують на професіоналізмі, принциповості й неперевершеному викладацькому хисті Н. Кузякіної. Мемуарні свідчення знімають із неї маску “залізної” леді, якою вона видавалася більшості. У колі близьких їй людей була відкритою, безпосередньою, легкою у спілкуванні, із гострим почуттям гумору. “Не довелось би їй стати критиком, була б куртизанкою”, – пригадує іронію Кузякіної над собою її студентка Ольга Ванютіна. Уміла давати життєві поради, окрім того, цікавилася студентським побутом, підгодовувала гуртожитських, позичала гроші, дарувала студентам книжки. Таке спілкування притягувало до неї творчі натури, найбільше її цінували за те, що в кожному намагалася розгледіти особистість і всіляко підтримати її. Зі студентами трималася на рівні, однак не терпіла жодного обману чи фальші – тоді ставала нещадною. “Були у Наталі Борисівни і свої “пунктики”, – пригадує О. Ванютіна. – Вона не любила комуністів. У своїх лекціях з історії театру народів СРСР вона перераховувала помилки партії більшовиків в національній політиці, підсміювалася над лідерами комуністичного руху” [1, 526]. Цей промовистий штрих до її портрета в умовах тотального стеження ще раз засвідчує її стійку позицію й невідступність від наукової правди.

Живучи в Ленінграді, Н. Кузякіна не поривала особистих і творчих контактів із родинами українських дисидентів, підтримувала цькованих в Україні дітей політв'язнів, яким каральні органи перешкоджали здобувати вищу освіту. Ученицею Кузякіної була Ірина Волицька, донька незгодної з режимом Атени Пашко, якій на батьківщині перекрили шляхи до здобуття вищої освіти. Ці події у власних спогадах документує М. Коцюбинська: “Коли вже після арештів 1972 р. Атенина дочка Ірина, дівчина талановита й морально вироблена (її, десятикласницею, було виключено з комсомолу за те, що вона відмовилася відмежуватися від матері), вирішила спробувати вступити на філологічний факультет Київського університету, мати привезла її до Києва й залишила в мене на час іспитів. Ми знали, що її обов'язково “зріжуть” на екзаменах, так воно і сталося, але дівчина набула досвіду і гарту” [7, 72]. У ці дні у Львові арештували й упродовж трьох діб утримували у слідчому ізоляторі Атenu Пашко та Валентину Чорновіл, використовуючи їх як засіб психологічного тиску на ув'язненого В'ячеслава Чорновола. Влада застосовувала найганебніші інструменти придушення незгодних, калічачи долі і їхніх дітей. Невдалими виявилися наступні спроби зі вступом І. Волицької в Горлівський педінститут, де їй на іспиті з історії, навіть не вислухавши, поставили двійку.

Після невдач зі вступом в Україні Ірина подалася до Росії і вступила до Інституту театру, музики і кінематографії, в якому Наталя Борисівна працювала на посаді професора. Розпочалася їхня творча співпраця. Усіляко підтримуючи здібну студентку, морально й матеріально допомагаючи їй, пропускаючи через себе власний тягар відірваності від рідної землі, Кузякіна намагалася створити для дівчини відповідний мікроклімат. Згодом за її керівництвом Ірина Волицька захистила дипломну, а з часом і кандидатську роботу. З відстані часу і власного життєвого досвіду у спогадах про Н. Кузякіну вона розлого характеризує людські риси, професійну діяльність, творчі зацікавлення улюбленого викладача. Свої документальні свідчення вона синтезує певними науковими сентенціями, пунктиром означає літературознавчі та театрознавчі праці різних років, додає біографічні вкраплення, почуті з перших уст від Н. Кузякіної та переосмислені авторкою спогадів. Це своєрідний вид мемуарів, коли синкретизується різнорідний матеріал, в єдине переплітається науковий аналіз, біографічний фактаж і власний досвід автора. До прикладу, поряд із акцентуацією на спорідненості Кузякіної із мистецькою добою шістдесятництва подаються цікаві спостереження Волицької щодо рецепції особистості професора студентською аудиторією, коли “перші студенти називали її “сибірською язвою”, а останні – “залізною леді” [2, 34].

Цінні спогади-спостереження І. Волицької над студіями дослідниці про добу Розстріляного відродження, про залучення Кузякіною до наукового фактажу автобіографічного матеріалу досліджуваних авторів, що дає змогу сповна відстежити їх творчу лабораторію, побачити впливи й чинники, які формували мистецький талант. Чи не вперше до наукового вжитку вводиться довго замовчувана Кузякіною особисто пережита трагедія, пов'язана з переходом лінії фронту дорогою до Ташкента (до родичів) під час Другої світової війни й ув'язнення її як ворожого агента поблизу Пензи, що й стало, вірогідно, спонукою до дослідження замордованих системою авторів. Свою невольничу епопею Н. Кузякіна викладає у високохудожньому мемуарному оповіданні, уміщеному у книжці “Театр на Соловках” [див.: 8], надрукованій в Англії за рік після її смерті.

Праці професора Н. Кузякіної надзвичайно актуальні в сучасній науці, справедливо вважаються методологічним знаряддям вивчення теорії та історії світової й української драматургії. Їх незайве кваліфікувати літературознавчим феноменом доби, адже, окрім фахової професійної оцінки літературного

процесу, вони увиразнюють стійкість і твердість дослідниці у відстоюванні життєвих і наукових принципів, у чому переконують і мемуарно-документальні свідчення її сучасників – представників покоління шістдесятих, студентів, близьких людей із її оточення.

ЛІТЕРАТУРА

1. *Ванютина О.* LOVE STORY (Наталья Борисовна Кузякіна) // *Наталія Кузякіна*: автопортрет, інтерв'ю, статті з історії і теорії драми; україністика, лесеознавчі і театрознавчі студії; русистика, компаративістика; рецензії; контроверсійна історія літературного процесу 1950-1990 рр. крізь призму незаангажованої та ідеологічно голобельної критики; спогади / Упорядник, вступна стаття В.П. Саєнко; науковий редактор С.А. Гальченко. – Дрогобич: ВФ “Відродження”, 2010. – 574 с.
2. *Волицька І.* Уроки Наталі Кузякіної // *Слово і Час*. – 2008. – № 12. – С. 33-39.
3. *Гуменюк В.* Автопортрет // *Слово і Час*. – 2007. – № 10. – С. 83-89.
4. *Гуменюк В.* Над сторінками Лесі Українки: статті, дослідження. – Сімферополь: Бізнес-Інформ, 1999. – 64 с.
5. *Касьянов Г.* Незгодні: українська інтелігенція у русі опору 1960-х – 80-х років. – К.: Либідь, 1995. – 224 с.
6. *Коцюбинська М.* Гідна пам'яті і пошани // *Слово і Час*. – 2008. – № 12. – С. 32-33.
7. *Коцюбинська М.* Книга споминів. – К.: Акта, 2006. – 288 с.
8. *Кузякіна Н.* Театр на Соловках. 1923–1937. – СПб.: “ДМИТРИЙ БУЛЛАНИН”, 2009. – 176 с.
9. *Кузякіна Н.* “Навіть втрата мови не означає загибелі народу” // *Україна*. – 1989. – № 35. – С. 3-5.
10. *Кузякіна Н.* Автопортрет: Н. Кузякіна // *Слово і Час*. – 1990. – № 6. – С. 65-68.
11. *Кузякіна Н.* Любомир Дмитерко: літературно-критический очерк. – К.: Рад. письменник, 1951. – 63 с.
12. *Саєнко В.* Траєкторія духовного злету науковця // *Наталія Кузякіна*: автопортрет, інтерв'ю, статті з історії і теорії драми; україністика, лесеознавчі і театрознавчі студії; русистика, компаративістика; рецензії; контроверсійна історія літературного процесу 1950–1990 рр. крізь призму незаангажованої та ідеологічно голобельної критики; спогади / Упорядник, вступна стаття В.П. Саєнко; науковий редактор С.А. Гальченко. – Дрогобич: ВФ “Відродження”, 2010. – С. 3-26.
13. *Світличний І.* Напередодні історико-літературного синтезу // *Дніпро*. – 1964. – № 12. – С. 144-151.
14. *Танюк А.* З Іваном і без Івана // “*Доброкий*”: спогади про Івана Світличного. – К.: Вид-во “ЧАС”, 1998. – 572 с.
15. *Тельнюк С.* “Я – істина... Я – справедливість”: Штрихи до портрета // *Літературна Україна*. – 1988. – 15 вересня.
16. *Шевчук В.* На березі часу. Мій Житомир. Власний кореспондент // *Кур'єр Кривбасу*. – 2006. – № 203. – С. 133-159.

Отримано 16 квітня 2012 р.

м. Кам'янець-Подільський

